

DOI: <https://doi.org/10.4467/25439561KSR.25.011.22297>JAROSŁAW MOSKAŁYK <https://orcid.org/000-0001-9193-2433>Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
w Poznaniu

DIALOGICZNA PRZESTRZEŃ POJEDNANIA W VELEHRADZIE (1907–1936)

DIALOGUE SPACE OF RECONCILIATION IN VELEHRAD (1907–1936)

Streszczenie

Celem niniejszego artykułu jest teologiczna analiza istotnych aspektów projektu dialogu Kongresów Welehradzkich, w którym kluczową rolę odegrali rzymscy katolicy, wschodni katolicy i prawosławni tradycji moskiewskiej. W pierwszej części omówiony zostanie proces historycznej debaty teologicznej i ekumenicznej. W związku z aktywnością wschodnich katolików, na czele z Andrzejem Szeptyckim, przedmiotem drugiej części będzie analiza welehradzkiej prakseologii zbliżenia. Fenomen unii kościelnych, który od dawna jest źródłem sporów i dyskusji w dialogu ekumenicznym, zostanie przedstawiony w części trzeciej.

Abstract

The aim of this article is to offer a theological analysis of significant aspects of the dialogue project initiated by the Velehrad Congresses in which Roman Catholics, Eastern Catholics, and Orthodox Christians of Moscow tradition played a key role. The process of historical theological and ecumenical debate will be discussed in the first section. Given the active involvement of Eastern Catholics, particularly under the leadership of Metropolitan Andrey Sheptytsky, the second part will focus on an analysis of the Velehrad's praxeology of rapprochement. Finally, the third section will explore the phenomenon of church unions, which have long been a source of controversy and debate in ecumenical dialogue.

Słowa kluczowe: Kongresy Welehradzkie, zjednoczenie, wschodni katolicy, prawosławni, łacinnicy

Keywords: Velehrad Congresses, unification, Eastern Catholics, Orthodox, Latin Church

Na przełomie XVIII i XIX wieku wśród słowiańskich myślicieli różnych narodowości i nurtów twórczych powstała idea współpracy i solidarności między społecznościami słowiańskimi. U jej podstaw znalazło się ożywienie narodowo-społeczne, dążenie do pełnej wolności religijnej, kulturowej i politycznej oraz prawdziwe zbliżenie na gruncie chrześcijańskim. Główne hasło owej inicjatywy brzmiało „wzajemność słowiańska” i prócz orientacji wolnościowej przepełnione było wizją moralnego i duchowego odrodzenia Słowian. Projekt zdołał zgromadzić wokół siebie cały szereg wybitnych osobistości Słowiańszczyzny, takich jak: Ján Kollár, Pavel Šafárik, Adam Mickiewicz, Vuk Karadžić, Ľudovít Štúr, Václav Hanka, France Prešeren i inni. Istotą ich działania było reprezentowanie zbiorowej woli swoich narodów ku uzyskaniu własnej podmiotowości społecznej, kulturowej i politycznej w ówczesnej Europie.

Wspomniany ruch wzbudził również duże zainteresowanie wśród tajnego Bractwa św. św. Cyryla i Metodego założonego w Kijowie na przełomie lat 1845–1846, które zrzeszało członków wokół idei słowiańskiej solidarności i wzajemności. Jednocześnie stawiało sobie jako cel urzeczywistnienie przyszłej federacji narodów słowiańskich na zasadach wolności, równości i autonomii¹. Do jego grona należeli wybitni intelektualiści ukraińscy: Mykoła Kostomarow, Wasyl Biłozerski, Mykoła Hułak, Pantelejmon Kulisz, Taras Szewczenko i inni². Przedstawiciele „ukraińskiej wzajemności słowiańskiej” w odróżnieniu od pozostałych starali się nadać jeszcze większego znaczenia postulatowi chrześcijańskim. Poglądy głoszone w ramach tej organizacji zyskały szeroki odzew w środowisku ówczesnej inteligencji, zarówno ukraińskiej, jak i wśród Rosjan i Polaków opowiadających się za niezbędnymi reformami i przemianami w dziejach narodów słowiańskich. Jednak w wyniku zdecydowanej presji politycznej koncepcja słowiańskiej odnowy straciła na dynamice oddziaływania.

Niezależnie od tej sytuacji tendencje zjednoczeniowe wśród Słowian jednak nie zgasły. Wręcz przeciwnie, stają się zaczynem do poszukiwania nowych środków i metod wspólnych spotkań i współpracy. Zmieni się tylko profil wzajemnych relacji i będzie się on opierał prawie wyłącznie na motywach religijnych. Platformą

¹ Por. M. Bracka, *Idee kijowskiego Bractwa Cyryla i Metodego (1846–1847) w świetle krytyki postkolonialnej*, „Bibliotekarz Podlaski” 2015, nr 30, ss. 43–55.

² *Кирило-Методіївське товариство*, упор. І. Глизь та ін. У трьох томах, Київ, Наукова думка, 1990, ss. 292–293.

do kontynuacji dzieła zbliżeniowego będą kongresy w Velehradzie, które są owocem dziewiętnastowiecznego renesansu tradycji cyrylo-metodiańskiej³. Inicjatywa zdobyła na przestrzeni bez mała trzydziestu lat i siedmiu odbytych zjazdów (1907, 1909, 1911, 1924, 1927, 1932, 1936) duże uznanie w szczególności katolików i prawosławnych Słowiańszczyzny⁴. Jedną z czołowych postaci zaangażowanych w organizacyjny i merytoryczny kształt kongresów był lwowski metropolita wschodniego Kościoła katolickiego Andrzej Szeptycki. Hierarcha reprezentował w dyskusji teologicznej głos katolików wschodniej tradycji i zabiegał o rozwój prawdziwych więzi duchowych między chrześcijanami odmiennych wyznań⁵.

Zmysł uniwersalnej jedności Kościoła

Jednoznacznym czynnikiem stymulującym teologiczne kongresy w Velehradzie była głęboka troska ludzi Kościoła o bliższe wzajemne poznanie w związku ze wspólnymi wartościami duchowymi i zarazem pokonanie długotrwałych uprzedzeń. W tym dostrzegano wielkie wyzwanie polegające na pokonaniu pewnego progu niemożności i następnie przywrócenie słowiańskiej rodzinie powszechnej jedności chrześcijańskiej. Odwołanie się do cyrylo-metodiańskiego modelu uniwersalnej jedności Kościoła sprzyjało teologom welehradzkim w poszukiwaniu elementów łączących wspólnoty Wschodu i Zachodu na płaszczyźnie eklezjologicznej. Dzięki temu doszło do wypracowania wielu wartościowych teorii dotyczących zagadnień hermeneutyki teologicznej.

Na charakter i zakres prac podczas kongresów złożyły się przede wszystkim niezwykła intuicja i talent organizacyjny Antonína Cyrila Stojana, wiedza i należyta wrażliwość teologiczna Franciszka Griveca i Antonia Podlahy⁶, i wreszcie duże zaangażowanie i doświadczenie metropolity lwowskiego Andrzeja Szeptyckiego⁷. Zasadniczymi przesłankami welehradzkich przedsięwzięć były: wzajemne spotkanie teologów katolickich i prawosławnych, rzetelna informacja, obiektywna wymiana poglądów oraz wspólne przenikanie duchowe. W trakcie posiedzeń nie zabiegano o formułowanie precyzyjnej doktryny jedności, lecz dążono do dzielenia się wiedzą

³ Por. *Acta I Conventus Velehradensis*, Praga Bohemorum, 1908, s. 1 (dalej: *ACV*).

⁴ Por. L. Górka, *Velehrad – Symbol pojednania. W setną rocznicę inicjacji Kongresów Welehradzkich (1907–2007)*, „Roczniki Teologiczne” 2006–2007, r. LIII–LIV, z. 7, s. 78.

⁵ Por. A. Babiak, *Udział i rola Cerkwi greckokatolickiej w Kongresach Welehradzkich (1907–1936)*, „Studia Historyczno-Teologiczne Śląska Opolskiego” 2014, nr 34, ss. 153–177.

⁶ Por. J. Lebeda, *Svateční člověk. Život biskupa Antonia Podlahy (1865–1932)*, Praha, Česká katolická Charita, 1965, ss. 76–79.

⁷ Por. J. Drozd, *Andreas Szeptycki, metropolita leopoliensis, praeses Academiae Velehradensis*, „Acta Academiae Velehradensis” 1947, nr 18, ss. 92–102; L. Górka, *Velehrad...*, op. cit., s. 77.

i usuwania wzajemnych animozji w duchu pojednania⁸. Jakkolwiek stawiano sobie również pytania na temat różnorodności formuł teologicznych oraz odmiennych wizji liturgiczno-kultycznych na Wschodzie i Zachodzie. Poza tym, uprzedzając do soborowego Dekretu o ekumenizmie *Unitatis redintegratio*, postulowano, by dokonać rozróżnienia między samym objawionym depozytem wiary a jej sformułowaniem teologicznym.

Począwszy od czwartego kongresu (1924) wprowadzono tzw. *consultationes peritorum* (spotkania ekspertów) celem zmiany biernej postawy, określonego sposobu myślenia i postępowania strony katolickiej wobec prawosławia, które z wielu powodów zdążyły już stać się nawykiem⁹. Pragnienie zbliżenia zamierzano realizować przez wskazanie na takie elementy, które byłyby w stanie unaocznic wartość braterstwa skłóconej konfesyjnie rodziny narodów słowiańskich. W ocenie uczestników kongresów najważniejszą więzią wszystkich Słowianom zarówno katolickich jak i prawosławnych, niosącą z sobą głębokie implikacje ekumeniczne, była ich duchowa genealogia. Korzeniami swymi sięgająca postaci świętych Cyryla i Metodego, czczonych na Wschodzie i Zachodzie słowiańskim, jako świadków powszechnej jedności oraz symbol tej tradycji, która przedstawiała chrześcijan wschodnich i zachodnich w całkowicie pozytywnym świetle¹⁰.

Kongresy w Velehradzie przyczyniły się ostatecznie do większego zainteresowania innością w obszarze doktryny, kultu i zwyczajów chrześcijańskich. Wzbudziły wśród szerokich kręgów wiernych pragnienie odnowy życia duchowego, w tym przez czerpanie z bogatej spuścizny różnorodnych idei chrześcijańskich. Dla wielu nakreśliły pewien kierunek do przyszłej percepcji ekumenicznej myśli soborowej. Z punktu widzenia wschodnich katolików stały się bezpośrednim przyczynkiem do nowego postrzegania ich tożsamości i wraz z tym kształtowania otwartych relacji w Kościele powszechnym. W szczególności, że inicjatorzy kongresów nie posiadali wypróbowanych i sprawdzonych wzorów jedności poza kościelnymi praktykami unijnymi, budzącymi przeważnie negatywne i stereotypowe reakcje.

Prakseologia zbliżenia

Zgodnie z założeniem organizatorów kongresów nadrzędną rolę zgromadzeń powinien spełniać poważny namysł nad dziełem jedności Kościoła¹¹. Stąd dążono

⁸ *Acta IV Conventus Velehradensis*, Olomouci 1925, s. 222.

⁹ Por. L. Górka, *Dziedzictwo Ojców. Ekumeniczny charakter tradycji welehradkiej*, Warszawa, Verbinum, 1995, ss. 115–121

¹⁰ Por. L. Górka, *Velehrad...*, op. cit., s. 81.

¹¹ Por. P. Kremer, *Ze zjazdu unionistów w Velehradzie*, „Przegląd Katolicki” 1924, nr 61, ss. 481–483.

do stworzenia odpowiedniego forum wymiany pogładowej akceptowalnej przez każdego, kto był zainteresowany problemem pojednania między Kościołem katolickim a Kościołem prawosławnym. W początkowej fazie kongresom nadawano charakter ściśle praktyczny, który wyrażał się wygłaszaniem przez duchownych diecezjalnych i przedstawicieli zakonów (augustianie, bazylianie, benedyktyni, dominikanie, jezuici) tematyczno-kerygmatacznych referatów oraz pewnymi aktami modlitewnymi. Nie podejmowano się rozprawiania o zagadnieniach teologicznie kontrowersyjnych i polemicznych, którymi były m.in. problem filioque, epikleza, „uniatyzm” i inne. Dopiero wzrost popularności zjazdów welehradzkich wymusił w okresie międzywojennym zmianę obowiązującej konwencji na naukową, a wraz z nią zaangażowanie wybitnych specjalistów i rzeczową debatę wokół wielu złożonych tematów teologicznych¹².

Jednakże nie zrezygnowano z praktycznej formy kongresów, mającej na celu zdynamiczowanie relacji międzywyznaniowych wśród Słowian. Zwłaszcza, jak podkreślał znakomity teolog prawosławny Włodzimierz Sołowjow, że bolesny podział Słowian uwarunkowany został nie tyle właściwościami etnicznymi, co raczej zburzeniem wewnętrznej równowagi między pierwiastkami duchowymi Zachodu i Wschodu, które tylko w zespoleniu ze sobą tworzą pełnię ducha chrześcijańskiego. Wschód chrześcijański, zdaniem Sołowjowa, zatrzymał zasadę tradycji liturgicznej i mistycznej, Zachód natomiast pielęgnował tradycję autorytetu i działania praktycznego. Tymczasem jedność Słowian może dokonać się tylko na drodze harmonijnego połączenia i dopełnienia obu „zasad duchowych” wschodniego i zachodniego chrześcijaństwa¹³.

Według Szeptyckiego, zwolennika budowy trwałych więzi między rzymskimi katolikami, wschodnimi katolikami i prawosławnymi na zasadzie prakseologicznej, kongresy w Velehradzie stanowiły niepowtarzalną szansę na zbliżenie różnych tradycji i obrządków. W przeciwieństwie do pozostałych uczestników zjazdów welehradzkich Szeptycki wyróżniał się własnym doświadczeniem problemu różnic, odmienności i podobieństw na styku łacinnicy, wschodni katolicy i prawosławni (moskiewscy). Na wspomniane kwestie nakładały się nie tylko czynniki natury administracyjnej, jurysdykcyjnej, obrzędowej itp., ale także nierzadko regionalnej, emocjonalnej i mentalnej. Tymczasem poznanie swojej wiary wymaga prawdziwego rozeznawania różnic między wyznaniem oraz obrządkami religijnymi¹⁴.

¹² Por. *Acta III Conventus Velehradensis*, Praga Bohemorum 1912, s. 10; L. Górka, *Doktryna ekumeniczna kongresów welehradzkich. Studium z zakresu historii katolickiej myśli ekumenicznej*, [w:] *Studia ekumeniczne*, red. J. Mysków, Warszawa, t. 1, 1982, ss. 5–122.

¹³ Por. W. Sołowjow, *Kwestya słowiańska. Spór wielki*, „Przegląd Powszechny” 1885, nr 2, ss. 122–125.

¹⁴ Митр. А. Шептицький, *Духовенству своїх єпархій. Мир о Господі і Архієрейське благословення*, „Львівські Архiepархіяльні Відомості” 1932, nr 5, s. 5 (лист з 6/19 квітня 1909).

Te są bowiem naturalną składową każdego z nich i stanowią o indywidualnym charakterze poszczególnych wspólnot chrześcijańskich.

Z tego względu w Wielehradzie zaapelowano, aby zapoczątkować regularne kontakty i wymianę doświadczeń naukowych między uniwersytetami katolickimi i prawosławnymi akademiami duchownymi. Wprowadzić na stałe do programu studiów w łacińskich seminariach duchownych elementów prawosławnej dogmatyki, patrystyki, liturgiki i historii Kościoła. Podobny zakres edukacji z wyraźnym uwzględnieniem specyfiki teologii prawosławnej powinien obowiązywać na katolickich fakultetach teologicznych¹⁵. Wraz z tym wymowny przykład ekumenicznej postawy stanowiłaby wspólna twórczość teologiczna, realizowana przy udziale teologów katolickich i prawosławnych¹⁶.

Percepcja unii

Wielehradzkie zjazdy aktywizowały słowiańskie środowiska pod kontem propagowania specjalistycznych studiów nad teologią i formą życia religijnego wschodnich Słowian, zarówno katolików i prawosławnych. Dzięki temu otworzyła się przestrzeń do przedmiotowej wymiany stanowisk na temat spornych kwestii dotyczących unii i ogólnie tzw. uniatyzmu, czy faktu latynizacji wschodnich katolików. W powszechnej ocenie prawosławnych i częściowo rzymskich katolików historyczne wydarzenia unijne, jak te z Lyonu, Florencji, Brześcia i inne, były nieudanym eksperymentem jednoczenia chrześcijan. Co gorsza prowokowały gwałtowną konfrontację, spory, odstępstwa i wzrost wzajemnej nieufności. Zdaniem prawosławnego teologa Siergieja Bułgakowa zjawisko to sprzyjało jedynie uniatyckiemu prozelityzmowi, a nie wzajemnemu poszanowaniu różnic i współlistnieniu w wolności i miłości¹⁷. Dlatego apelował do strony rzymskokatolickiej, aby zechciała odrzucić dawną zgubną praktykę popierania unii w Kościele¹⁸.

Pewnej rewizji negatywnego obrazu unii i jej odbioru w środowisku prawosławnym i łacińskim podjął się w trakcie obrad przedstawiciel wschodnich katolików Gleb Werchowski. Wyraził on opinię, że za pojawienie się znacznego podziału w Kościele wschodnim dużą odpowiedzialność ponosi fakt latynizacji, której dopuścili się rzymscy katolicy wobec wschodnich Kościołów katolickich. Zdaniem Werchowskiego, aby odrzucić tę nieuczciwą praktykę trzeba dokonać niezbędnej rewizji we wzajemnych relacjach i zrezygnować raz na zawsze z zachłannego

¹⁵ Por. *ACV IV*, s. 218, a także ss. 53–54.

¹⁶ Por. *ACV IV*, ss. 205–206.

¹⁷ Por. *ibidem*, s. 133.

¹⁸ Por. *ibidem*, s. 129.

pozyskiwania wiernych innego wyznania. Może temu sprzyjać zrównoważony i odpowiedzialny stosunek wobec tradycji katolickiej i tradycji ortodoksyjnej. Katolicy powinni rozumieć, że prawosławni zachowują głęboką wierność i przywiązanie do swego wyznania. Przejawia się to w sposób szczególnie w środowisku emigracji rosyjskiej, która reaguje demonstracyjnie na wszelkie przejawy katolickiej ingerencji w ich autonomię¹⁹.

W rosyjskiej mentalności prawosławnej utrwaliło się przez wieki przekonanie o nieprzyjaznym do nich nastawieniu łacinników. Wzbudzało to pośród większości prawosławnych wręcz obsesyjną niechęć wobec wschodnich katolików, którzy, w ich rozumieniu, pretendowali do jakiejś roli pośredniej i zarazem tworzyli ośrodek „łacińskiego oportunistu”²⁰. W ocenie Werchowskiego dla uzdrowienia sytuacji w dwustronnych stosunkach i w ogóle wzajemnego uznania wystarczy nie podejmować względem siebie złowrogich gestów. Za takowe można uznać wszelkie próby reunijne, które nie zbliżają ani nie otwierają obydwóch wyznań na współdziałanie. Ponadto, według reprezentanta strony prawosławnej Wiktora Wilińskiego, trzeba pozbyć się religijnej ksenofobii, która z zasady niweczy wszelkie próby pojednania. Propagowanie jedności nie może się dokonywać przez nawracanie, zwłaszcza podstępą konwersję lub prozelityzm, które może mieć zastosowanie wyłącznie wobec niewierzących²¹.

W artykule postanowiono wykazać, że wymiana myśli i krytycznych opinii w trakcie kongresów w Velehradzie miała istotny wpływ na lepsze zrozumienie ogólnej sytuacji konfesyjnej Słowian środkowo-wschodniej Europy w I połowie XX wieku. Jednocześnie dokonano wiarygodnej oceny wzajemnego oddalenia, które stało na przeszkodzie rozwiązywaniu konkretnych trudności we wspólnej komunikacji i poszanowaniu inności. Wprowadzenie do programu obrad problematyki unijnej otworzyło nowy rodzaj dyskusji o spornych wydarzeniach kościelnych. Ostatecznie pozwoliło dojść do przekonania, że poszukiwanie środków zbliżenia na płaszczyźnie chrześcijańskiej wymaga usunięcia uprzedzeń natury psychologicznej i wyznaniowej.

¹⁹ Por. *ibidem*, ss. 179–184.

²⁰ *Ibidem*, ss. 180–181.

²¹ Por. *ibidem*, s. 186.

Literatura

- Acta I Conventus Velehradensis*, Pragae Bohemorum, 1908.
Acta III Conventus Velehradensis, Pragae Bohemorum, 1912.
Acta IV Conventus Velehradensis, Olomoucii, 1933.
- Babiak A., *Udział i rola Cerkwi greckokatolickiej w Kongresach Welehradzkich (1907–1936)*, „*Studia Historyczno-Teologiczne Śląska Opolskiego*” 2014, nr 34, ss. 153–177.
- Bracka M., *Idee kijowskiego Bractwa Cyryla i Metodego (1846–1847) w świetle krytyki postkolonialnej*, „*Bibliotekarz Podlaski*” 2015, nr 30, ss. 43–55.
- Drozd J., *Andreas Szeptycki, metropolita leopoliensis, praeses Academiae Velehradensis*, „*Acta Academiae Velehradensis*” 1947, nr 18, ss. 92–102.
- Górka L., *Doktryna ekumeniczna kongresów welehradzkich. Studium z zakresu historii katolickiej myśli ekumenicznej*, [w:] *Studia ekumeniczne*, red. J. Mysków, Warszawa, t. 1, 1982, ss. 5–122.
- Górka L., *Dziedzictwo Ojców. Ekumeniczny charakter tradycji welehradzkiej*, Warszawa, Verbinum, 1995.
- Górka L., *Velehrad – Symbol Pojednania. W setną rocznicę inicjacji Kongresów Welehradzkich (1907–2007)*, „*Roczniki Teologiczne*” 2006–2007, r. LIII–LIV, z. 7, ss. 73–86.
- Kremer P., *Ze zjazdu unionistów w Welehradzie*, „*Przegląd Katolicki*” 1924, nr 61, ss. 481–483.
- Lebeda J., *Svateční člověk. Život biskupa Antonia Podlahy (1865–1932)*, Praha, Česká katolická Charita, 1965.
- Sołowjow W., *Kwestya słowiańska. Spór wielki*, „*Przegląd Powszechny*” 1885, nr 2, ss. 122–125.
- Кирило-Методіївське товариство*, упор. І. Глизь та ін. У трьох томах, Київ, Наукова думка, 1990, ss. 192–193.
- Шептицький А., *Духовенству своїх єпархій. Мир о Господі і Архієрейське благословення*, Львів, „*Львівські Архiepархіяльні Відомості*” 1932, nr 5, s. 5 (лист з 6/19 квітня 1909).

References

- Acta I Conventus Velehradensis*, Pragae Bohemorum, 1908.
Acta III Conventus Velehradensis, Pragae Bohemorum, 1912.
Acta IV Conventus Velehradensis, Olomoucii, 1933.

- Babiak A., *Udział i rola Cerkwi greckokatolickiej w Kongresach Welehradzkich (1907–1936)* [Participation and role of the Greek Catholic Church in the Velehrad Congresses (1907–1936)], “*Studia Historyczno-Teologiczne Śląska Opolskiego*” 2014, no. 34, pp. 153–177.
- Bracka M., *Idee kijowskiego Bractwa Cyryla i Metodego (1846–1847) w świetle krytyki postkolonialnej* [Ideas of the Kiev Brotherhood of Cyril and Methodius (1846–1847) in the Light of Postcolonial Criticism], “*Bibliotekarz Podlaski*” 2015, no. 30, pp. 43–55.
- Drozd J., *Andreas Szeptycki, metropolita leopoliensis, praeses Academiae Velehradensis*, “*Acta Academiae Velehradensis*” 1947, no. 18, pp. 92–102.
- Górka L., *Doktryna ekumeniczna kongresów welehradzkich. Studium z zakresu historii katolickiej myśli ekumenicznej* [Ecumenical Doctrine of the Velehrad Congresses. Study of the History of Catholic Ecumenical Thought], [in:] *Studia Ekumeniczne* [Ecumenical Studies], J. Mysków (Ed.), Warszawa, vol. 1, 1982, pp. 5–122.
- Górka L., *Dziedzictwo Ojców. Ekumeniczny charakter tradycji welehradzkiej* [The Heritage of the Fathers. The Ecumenical Nature of the Velehrad Tradition], Warszawa, Verbinum, 1995.
- Górka L., *Welehrad – Symbol Pojednania. W setną rocznicę inicjacji Kongresów Welehradzkich (1907–2007)* [Velehrad – Symbol of Reconciliation. On the Centenary of the Initiation of the Velehrad Congresses (1907–2007)], “*Roczniki Teologiczne*” 2006–2007, vol. LIII–LIV, no. 7, pp. 73–86.
- Kremer P., *Ze zjazdu unionistów w Welehradzie* [The Congress of the Unionists in Velehrad], “*Przegląd Katolicki*” 1924, no. 61, pp. 481–483.
- Kyrylo-Mefodii’vs’ke tovarystvo [The Cyril and Methodius Society], I. Hl’uz (Ed.) et al., Kyi’v, Naukova dumka, vol. 3, 1990, pp. 292–293.
- Lebeda J., *Svateční člověk. Život biskupa Antonia Podlahy (1865–1932)* [Holy Man. Life of Bishop Antonio Podlaha (1865–1932)], Praha, Česká katolická Charita, 1965.
- Sołowjow W., *Kwestya słowiańska. Spór wielki* [The Slavic Question. The Great Dispute], “*Przegląd Powszechny*” 1885, no. 2, pp. 122–125.
- Sheptyc’kyj A., *Duhovenstvu svoi’h jeparhii’*. *Myr o Gospori i Arhijerejs’ke blagoslovennja* [To the Clergy of Their Dioceses. Peace Be With the Lord and the Bishop’s Blessing], “*L’vivs’ki Arhyjeparhijal’ni Vidomosti*” 1932, no. 5, p. 5 (letter of 6/19 April 1909).

